

АГРЕСИВНІСТЬ: АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

Стаття присвячена біологічним принципам пояснення агресії. Автор висвітлює три основні підходи до вивчення і пояснення агресивності: еволюційний, соціобіологічний та генетичний.

Ключові слова: агресивність, агресія, агресивні дії, теорія, принцип, підхід.

Статья посвящена биологическим принципам объяснения агрессивности и агрессии. Автор освещает три основных подхода к изучению агрессивности: эволюционный, социобиологический и генетический.

Ключевые слова: агрессивность, агрессия, агрессивные действия, теория, принцип, подход.

Article is devoted biological principles of aggression. The author opens three basic approaches to aggression studying: evolutionary, sociobiology and genetic.

Key words: aggression, the theory, a principle, the approach.

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з людською агресивністю, присутні в багатьох соціологічних і психологічних дослідженнях. Існує безліч теоретичних обґрунтувань виникнення агресії, її природи і чинників, що впливають на її прояви. Теоретичні пояснення агресії можна умовно поділити на біологічні та психологічні. Їх можна розглядати як конкуруючі чи навіть протилежні, але ми віддаємо перевагу розглядати їх як доповнюючі одна одну, адже вони вивчають різні аспекти агресії як складної форми соціальної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Біологічні принципи пояснення прояву агресивності ґрунтуються на трьох основних моделях – еволюційний підхід, соціобіологічний підхід та генетика поведінки. Прихильники біологічних теорій виникнення агресії стверджують, що агресивна поведінка по своїй природі інстинктивна. Відповідно до цього підходу, агресія виникає тому, що люди генетично «запрограмовані» на подібні дії. Один із засновників етологічного підходу, нобелівський лауреат К. Лоренц писав: «Агресія, прояв якої часто ототожнюється із проявом «інстинкту смерті», – це такий же інстинкт, як і всі інші, і в природних умовах також, як і вони, служить збереженню життя й виду. У людини, що власною працею занадто швидко змінила умови свого життя, агресивний інстинкт часто призводить до згубних наслідків, але аналогічно хоча не настільки драматично справа і з іншими інстинктами». [2, с. 56]. К. Лоренц вважає, що в результаті природного відбору між різними людськими популяціями є розбіжності, які полягають у вродженому ступені агресивності. Як приклад надзвичайно агресивного народу він

наводить плем'я індіанців Юта. Лоренц зазначає, що людина тому є агресивною, що походить від приматів. Через те, що останні є травоядними тваринами, то в них зовсім відсутній властивим хижакам «інстинкт вбивці». У хижаків для збереження виду повинен був у результаті еволюції виникнути механізм, що гальмує внутрішньо-видову агресію, тому що «інстинкт убивці», спрямований на собі подібних, призвів би до повного вимирання виду.

Він припускав, що агресія розвивалася в ході тривалої еволюції, на користь чого свідчать три його важливі функції. По-перше, боротьба розсіює представників видів на широкому географічному просторі, і тим самим забезпечується максимальна утилізація наявних харчових ресурсів. По-друге, агресія допомагає поліпшити генетичний фонд виду за рахунок того, що залишити потомство зуміють тільки найбільш сильні й енергійні індивідууми. Нарешті, сильні тварини краще захищаються й забезпечують виживання свого потомства.

К. Лоренц запропонував модель агресії, в якій конкретно розглядається як формується і вивільнюється агресивна енергія. Згідно Лоренцу, агресія бере початок перш за все із вродженого інстинкту боротьби за виживання, який присутній у людей так само, як і в інших живих істот. Він стверджував, що в організмі тварин і людей постійно накопичується енергія агресивного потягу, причому накопичення відбувається доти, доки в результаті впливу відповідного пускового подразника ця енергія не розрядиться [2, с. 80]. Таким чином, розгортання явно агресивних дій є спільною функцією:

– Кількості накопиченої агресивної енергії.

– Наявності стимулів, що полегшують розрядку агресії.

Лоренц відзначав, що крім вродженого інстинкту боротьби, всі живі істоти наділені можливістю пригнічувати свої прагнення, тобто мають стримуюче начало, що перешкоджає нападу на представників свого виду. Люди, на відміну від тварин, мають більш слабе стримуюче начало. Звідси, технічний прогрес (зброя масового знищення) може призвести до знищення людини як виду. Чим більша кількість агресивної енергії є в людини, тим менший стимул потрібний для того, щоб агресія виплеснулася зовні, тобто агресивна поведінка може виплеснутися спонтанно.

Незважаючи на те, що Лоренц, вважав агресію неминучою і такою, що є наслідком вроджених сил, він оптимістично дивився на можливість ослаблення агресії й контролю подібної поведінки. Він вважав, що знизити ймовірність спалахів насильства і запобігти накопиченню агресивної енергії до небезпечних рівнів можна за допомогою участі у різних діях, не пов'язаних із заподіянням шкоди. Лоренц стверджував, що любов і дружні відносини можуть виявитися несумісними з вираженням відкритої агресії і можуть блокувати її прояви [2, с. 86].

Прихильники біологічних підходів до вивчення агресивності зазначають, що витoki агресивної поведінки людини знаходяться не в психологічних особливостях, а в біологічній природі людей. Так соціобіологія для пояснення соціальної поведінки застосовує принцип еволюційної теорії. Основний аргумент для пояснення процесу природного добору соціобіологів полягає в тому, що вплив генів є довгостроковим і вони пристосовані настільки, що гарантується їх збереження у майбутніх поколіннях. Дейлі й Уілсоном, а також Бассом і Шейклфордом були запропоновані змістовні описи еволюціоністського підходу. Агресивну поведінку, що спрямована на опір суперникам і тим, хто нападає, вони розглядають як адаптивну в плані збільшення репродуктивної успішності істоти, що проявила агресію. Згідно соціобіологічного підходу, агресивна поведінка викликає основні причини, що формують поведінку людей і тварин у процесі еволюції, а не лише «безпосередні» фактори такі як соціальні умови або нетривалі процеси в організмі [3, с. 19].

Соціобіологія робить акцент на тривалому формуванні агресії в процесі еволюції і пояснює агресію, що відноситься як до поведінки людей, так і до поведінки тварин. Згідно соціобіологічного підходу, агресивні взаємодії із конкурентами є одним із шляхів підвищення успішності репродукції в умовах навколишнього середовища з обмеженими ресурсами – малою кількістю їжі або шлюбних партнерів. Очевидним є те, що достатня кількість їжі та партнерів у індивіда, з якими можна мати потомство, є запорукою успішної репродукції [1].

Проте агресія буде підвищувати генетичну придатність даного індивідуума тільки в тому випадку, якщо зиск від неї перевищить витрачені

зусилля. Саме від ризику смерті або серйозних ушкоджень у тих осіб, хто повинен виживати для забезпечення свого потомства, залежить потенційна ціна агресії.

Соціобіологи наголошують на тому, що агресивність – це засіб, за допомогою якого індивідууми намагаються одержати свою частку ресурсів, що, у свою чергу, забезпечує успіх (переважно на генетичному рівні) у природному доборі. У цілому представники соціобіологічного підходу розглядають агресію як форму поведінки, що розвилася у тварин і людей внаслідок їх потенційної здатності збільшити репродуктивну успішність особини і тому сприятливій передачі її генів у процесі природного добору майбутнім поколінням.

Згідно соціобіологічного підходу, агресія виникла тому, що вона сприяє підвищенню репродуктивної успішності індивіда. Головним в даному поясненні є те, що схильність до агресивної поведінки становить частину генетичної конституції індивіда. Фахівці в області генетики поведінки підкреслюють, що генетична конституція індивіда, тобто його генотип, може підштовхувати його до того, щоб стати агресивною людиною.

В одному експерименті мишей розділили на дві групи: на агресивну й неагресивну. Спаровуватися їм дозволяли тільки всередині своєї групи. Повторивши цю процедуру в 26 поколіннях, вийшов один клан, що складається з неймовірно лютих мишей, а інший з винятково мирних [4]. Так, Р. Берон і Д. Річардсон у своїй монографії «Агресія» [1] посилаються на сім «близнюкових» досліджень агресивності, результати яких були опубліковані в 80ті роки. У трьох з них було виявлено вплив генотипу на рівень прояву цієї психологічної властивості, а в чотирьох інших – немає. Згідно Ф. Вернону та співавторам, оцінки спадковості для різних показників агресивності, отримані в дев'ятнадцяти роботах 80-х і 90-х рр., коливаються від 0 до 98 % [5]. Така розбіжність результатів обумовлена розбіжностями у величині вибірок, які використовувались (від 18 до більше 700 пар близнюків або прийомних дітей), у віці випробуваних (від чотирирічних дітей до дорослих) і способах виміру агресії. Вивчення агресивності у дітей, як правило, вказує на вплив як генотипу, так і навколишнього середовища у мінливості даної риси. Вплив генетичних факторів підвищується з віком, а вплив факторів загального середовища – знижується.

Мідник і його колеги вивчали ступінь того, наскільки діти наслідують риси своїх біологічних або прийомних батьків. Якщо прийомна дитина більш схожа на своїх біологічних батьків, то ми маємо справу з проявом біологічних детермінантів. Якщо ж є більша подібність між дитиною та її прийомними батьками, то це є свідченням впливу навколишнього середовища. Дослідники вивчили в датських судових архівах судові справи тих порушників закону, хто був у дитинстві всиновлений чужими людьми в період між 1924 і 1947 роками

[10, с. 27]. Крім того, вони розглянули судові справи як біологічних, так і прийомних батьків. За словами дослідників, «якщо у значного числа засуджених прийомних дітей засуджені й біологічні батьки – це свідчить про вплив генотипу на формування злочинної поведінки». Ці факти можуть свідчити про те, що схильність до агресивної поведінки може передаватися спадково. Проте дослідники дійшли до висновку, що ті злочини, які скоїли прийомні діти, відрізняються від тих, що скоєні їх біологічними батьками. Це може вказувати на те, що біологічна схильність, успадкована прийомними дітьми, лише частково визначає ступінь наслідуваності дітьми агресивних якостей». Вчені припускають, що можливість прояву агресії збільшує не стільки спадкова схильність до неї, скільки якась характерна риса (наприклад прагнення буди лідером, імпульсивність) [10, с. 26].

Приклади деяких ситуацій, які можуть сприяти розвитку в індивіда схильності до хронічної агресивної поведінки наводить Мойєр. Він вказує, що спадковість може детермінувати той особистісний поріг, за яким починається активація специфічних нейрогуморальних реакцій, пов'язаних з агресивною поведінкою. Проте навколишнє середовище може обумовлювати межі, усередині яких людина проявляє агресію. Мойєр доходить висновку, що «...людина, яка успадкувала низький поріг збудливості нервової системи, у деприваційній, фрустраційній та стресовій ситуації буде схильна до прояву гніву й ворожості. Людина навряд чи буде схильна до агресивної поведінки тоді, коли вона буде оточена любов'ю і захищена від жорстокості та насильства [11, с. 68].

Метаналіз 24 досліджень агресивності, проведений Д. Р. Майлсом і Г. Кареем показав [6], що в значній мірі загальна генетика відповідає за подібності як у самооцінках, так і в батьківських оцінках агресивності і пояснює до 50 % розбіжностей. Агресивна або асоціальна поведінка оцінювалася самими дітьми або їх батьками. В огляд були включені також два додаткових дослідження, у яких проводилося безпосереднє спостереження агресивної поведінки. Беручи до уваги вікові розходження проаналізованих груп, автори висувають припущення про те, що відносна значимість генетичного впливу і впливу зовнішнього середовища у формуванні агресії в міру індивідуального розвитку може змінюватись. Було виявлено, що загальні гени в порівнянні з однаковими зовнішніми умовами, мають більше значення в поясненні агресії дорослих людей, у той час як для дітей і підлітків характерно зворотнє.

Ди Лалла й Готтесман відзначають схожі особливості спадковості асоціальної поведінки [7, с. 127]. Було виявлено, що при використанні опитувальних методів генетичне споріднення проявляється більшою мірою, чим при розгляді поведінкових показників, наприклад у здійсненні злочинів. Вчені проводять огляд досліджень прийомних дітей, і на підставі цього роблять

висновок, що генетичні фактори відіграють певну роль у злочинності поряд з факторами зовнішнього середовища. Вони зазначають, що індивіди, чий батьки – як біологічні, так і прийомні – були злочинцями, мали найбільшу ймовірність стати злочинцями. На другому місці йшли ті, чий біологічні батьки мали кримінальне минуле. У результаті декількох досліджень було встановлено, що для останньої групи ризик здійснення злочинів значно вище, ніж для групи тих дітей, чий прийомні батьки мали, а біологічні не мали кримінального минулого. Було зроблене припущення про те, що гени впливають відносно більше, ніж загальні зовнішні умови.

Один з провідних вчених у вивченні природи агресивності, професор педіатрії, психіатрії і психології Монреальського університету Річард Тремблей зазначає « Агресивність – це природна поведінка. Дивно, що ідея, наче діти і підлітки стають агресивними через вплив засобів масової інформації і досі розглядається вченими» [8 с. 132]. Р. Тремблей провів сотні найрізноманітніших досліджень і дійшов висновку, що, за винятком рідких обставин, дитяча агресивність не здобувається з досвідом, а є властивою нам від народження. Це наче «рудименти» нашого еволюційного розвитку, коли людина як біологічний вид повинна була боротися за виживання. Потім цією природною силою вона навчилася керувати, однак людська істота проявляє себе найгіршим чином саме тоді, коли вона слабша за інших, тобто в ранньому дитинстві. Тепер Тремблей і його однодумці по усьому світі вже не мають сумнівів щодо того, що здатність відчувати лють і злість з'являється в людини в той самий момент, коли вона робить свій перший подих. Чотириохмісячна дитина вже здатна показати, що вона гнівається. Спалахи роздратування, гніву, агресивності досягають свого піку до кінця другого року життя. За даними д-ра Тремблея, погравши з іншими дітьми протягом години, типовий дворічний малюк робить один акт фізичної агресії на кожні чотири випадки взаємодії з навколишніми. У підлітків дослідники відзначають зовсім інші інтервали «затишку» – між актами агресії можуть проходити роки, місяці, тижні, але не години (хоча, звичайно, сутічки виявляються більше лютими).

Психогенетичні дані переконливо свідчать про те, що генетичні особливості роблять істотний вклад у між індивідуальні розходження в агресивності. При цьому не можна не погодитися з думкою, висловленою, Х. Г. Бруннером. Він зазначає, що концепція одного «гена агресії» є нереалістичною. Як показують проведені дослідження, на «схильність» до агресії можуть впливати багато генів і складних взаємодій між ними. Це вплив, опосередкований особливостями емоційної реактивності і здатністю контролювати свої імпульси [9, с. 578]. Варто підкреслити, що на різних етапах розвитку й у різних групах осіб у складну ієрархічну систему індивідуально-психологічних і ситуаційних факторів, що визначають ймовірність

агресивних дій, включені, різні біологічні (у тому числі генетичні) і психологічні процеси. Крім того, фактори середовища пояснюють не менш половини міжіндивідуальних розходжень по агресивності як стійкій характеристиці. Що стосується окремих агресивних дій, соціальний контекст відіграє визначальну роль у їх виникненні не тільки у здорових осіб, але й при патологічних станах. Проте, з огляду на те, що генетичні розходження вносять істотний вклад у формування схильності до агресивної поведінки, згодом, коли індивідуальна генетична діагностика стане більш доступною, генетичні дані можна буде використовувати для оцінки індивідуальної реактивності на різні впливи середовища, що провокують агресію, а значить – і для прогнозу й профілактики агресії. Американський вчений Дж. Уайт вважає, що «Навіть у тому випадку, якщо біологія збільшує готовність до агресії, мабуть, що фактори середовища можуть діяти таким чином, щоб звести до мінімуму або довести до максимуму сплеск агресії».

Висновки. Розглянувши три основних моделі біологічних принципів пояснення прояву агресивності, можна відзначити, що єдиної точки зору на визначення агресії, її природи так і не знайдено, що помітно ускладнює розуміння цієї проблеми. Головною ідеєю еволюційної теорії є те, що в організмі тварин і людей постійно накопичується агресивна енергія і її накопичення відбувається доти, доки ця енергія не розрядиться. Прихильники соціобіологічного підходу роблять акцент на тривалому формуванні агресії в процесі еволюції і пояснює агресію, що відноситься як до поведінки людей, так і до поведінки тварин. У генетичному поясненні прояву агресивності є те, що схильність до агресивної поведінки становить частину генетичної конституції індивіда. Найнові дані говорять про те, що генетичну конституцію варто розглядати як потенційно істотне джерело індивідуальних розходжень в агресії. Варто відмітити і те, що зовнішнє середовище впливає на внутрішні біологічні процеси і в значній мірі визначає характер наших реакцій на вплив середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бэррон Р. Агрессия / Р. Берон, Д. Ричардсон. – П.: Питер, 1997. – 417 с.
2. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло) / К. Лоренц. – М.: «Прогресс», «Универс», 1994. – 272 с.
3. Крейхи Б. Социальная психология агрессии / Б. Крейхи. – СПб: Питер, 2003. – 366 с.
4. Исследование проявлений агрессии [Электронный ресурс]. – Режим доступа ; <http://www.sunhome.ru/psychology/11639>.
5. Vernon P.A. et al. Individual differences in multiple dimensions of aggression: A univariate and multivariate genetic analysis // *Twin Res.* 1999. V. 2. N 1. P. 16–21
6. Miles D.R., Carey G. Genetic and environmental architecture of human aggression // *J. Pers. Soc. Psychol.* 1997. V. 72. N 1. P. 207–217
7. DiLalla, L.F., & Gottesman, I.I. (1991). Biological and genetic contributors to violence--Widom's untold tale. *Psychological Bulletin*, P. 125–129
8. Трамбле Р. Развитие агрессивного поведения в детском возрасте: Чему мы научились в прошлом веке? / Р. Трамбле // *Международный журнал развития поведения.* 2000, 24 (2). P. 129–141
9. Brunner H.G. et al. Abnormal behavior associated with a point mutation in the structural gene for monoamine oxidase A // *Sci.* 1993. V. 262. P. 578–580
10. Mednick S., Brennan P., Kandel E. Predisposition to violence // *Aggress. Behav.* – 1988. – V. 14, № 1. – P. 25–33.
11. Румянцева Т.Г. Агрессия: проблемы и поиски в западной философии и науке / Т.Г. Румянцева. – М.: Педагогика, 1995. – 124 с.

Рецензенти: Мейжис І. А., д. пед. н., професор;
Васильев Я. В., д. псих. н., професор.

© Качанова Ю. В., 2011

Дата надходження статті до редколегії 05.05.2011 р.